

ВАЖЛИВІ АСПЕКТИ МОТИВАЦІЇ ЗЛОЧИННОЇ ПОВЕДІНКИ ПРИ УХИЛЕННІ ВІД СПЛАТИ ПОДАТКІВ

Питання вивчення особи винного у кримінальній справі для сучасної судово-слідчої практики в Україні є актуальними. При визначенні цієї проблематики передусім слід виходити з того, що індивідуалізація покарання є одним з основоположних принципів кримінального права. Проведене нами вивчення кримінальних справ про ухилення від сплати податків, зборів, обов'язкових платежів (ст. 212 КК України), а також супутніх за кваліфікацією злочинів економічного і службового спрямування (статті 212¹, 222, 366 КК України) показало, що існують проблеми й недоліки у вирішенні завдання вивчення особи податкового злочинця в кримінальних справах.

Значна частина питань, що виникають на практиці, пов'язана зі складністю дослідження мотиваційної сфери протиправної поведінки податкового злочинця, його потреб, інтересів, системи ціннісно-нормативних приписів, особливостей корисливої антисуспільної установки тощо.

Вагомий внесок у розробку зазначених загальнотеоретичних питань внесли такі вчені, як Ю.М. Антонян, І.М. Даньшин, Н.Ф. Кузнєцова, О.Б. Сахаров, С.Л. Рубінштейн, В.О. Ядов та ін. Проблеми психології злочинного користолюбства розглядалися в роботах А.Ф. Зелінського [3], В.М. Кудрявцева [10], а окремі питання мотивації осіб, які вчиняють злочини у сфері економіки, висвітлені О.Г. Кальманом [5], В.М. Поповичем [14]. У той же час тема мотивації злочинної поведінки при ухиленні від сплати податків до цього часу залишається малодослідженою в науці й не втрачає своєї важливості з огляду на потреби слідчої й судової практики.

Учинення кожного окремого злочину детермінується, з одного боку, сукупністю зовнішніх об'єктивних обставин, а з другого – особистісними ознаками окремої людини, її потребами, поглядами, інтересами, звичками, цілями, мотивами, ставленням до різних соціальних цінностей, сус-

пільства, які, взаємодіючи з обставинами об'єктивної дійсності, викликають намір і рішучість учинити злочин [13]. Інакше кажучи, особам, які вчиняють злочинні діяння, те чи інше властиві певні морально-психологічні якості і властивості, що лише інколи суттєво відрізняються від моральних рис законослухняних громадян. Моральні ознаки і психологічні особливості осіб, які ухиляються від сплати податків, залежать насамперед від природи сформованих у них потреб, що орієнтують їх на вчинення цього злочину заради їх задоволення. Вивчення кримінальних справ даної категорії показало, що в значній частині злочинців корисні соціальні якості превалюють, гіпертрофуються, здобувають соціально несхвального характеру. Їм стає притаманна психологія користолюбства при провідній ролі корисливої мотивації.

У спеціальній літературі з психології, кримінології мотивацію визначають по-різному. Однак домінуючим у кримінологічних дослідженнях виступає розуміння мотивації механізму злочинної поведінки як процесу формування й реалізації спонукань до діяльності, тобто йдеться про внутрішню детермінацію. При цьому мотивацію нерідко йменують внутрішньою причиною злочину. Вчинки досліджуваної категорії винних полімотивні за своєю

сутністю й зумовлюються не одним, а декількома мотивами, оскільки користь часто поєднується з честолюбством або ж з корпоративною солідарністю.

Мотивоутворення виходить з людських потреб та інтересів. Психологічний механізм учинення конкретного злочину досить чітко виявляє соціальну природу цієї чи іншої потреби. Потреба – це соціально-психологічна категорія, що допомагає розкрити головне внутрішнє джерело мотиваційної сфери злочинної діяльності, виявити основні, найбільш стійкі спонукання до злочинної поведінки [6, с.79]. Це поняття утворюється щонайменше з 3-х складників: а) елемента навколишнього середовища, в якому людина має потребу; б) стану психіки, який відбиває нестачу чогось; в) риси особи, яка визначає своє ставлення до оточуючого світу [4, с.21]. Першим складником, тобто предметом потреби, виступають матеріальні цінності, наприклад, гроші, будь-які явища, відносини, соціальні прояви, припустимо, ті ж ідеї корпоративної солідарності, потреба суспільного визнання тощо. Другий складник характеризує стан психіки людини у зв'язку з фактом відбиття даної потреби. Третій розкриває, наскільки сильно відчувається особою відсутність предмета потреби і які її якості активізуються для досягнення того, чого не

вистачає. Тут потреба багато в чому стикається з емоційним станом особи, націлюючи її за певних умов на відповідний вид діяльності. Вплив потреб на поведінку людини неоднаковий. Він залежить і від їх характеру й особливостей, і від ступеня їх вираження й розвитку. Досліджуючи особистість злочинця, кримінологи насамперед приділяють підвищену увагу тим потребам, які певним чином обумовлюють розвиток злочинної лінії її поведінки. А це, як правило, такі потреби, що додають якість імператива мисленно-психічній діяльності індивіда.

У своїх поясненнях самі винні наполягають на тому, що для їх поведінки не притаманно прагнення до корисливості й надмірного накопичення, їм властиве лише бажання «зібрати небагато собі та своїм рідним і близьким на чорний день», «задовольнити насущні побутові потреби», що докорінним чином відрізняється від корисливості, яка характеризує людину, на їх погляд, у негативному ракурсі. Проте ледве більше 1% винних при анкетуванні вказали на тяжке матеріальне становище, що, власне, й підштовхнуло їх до вчинення злочину. Деякі з винних констатували, що дійсно в них були трохи перебільшені матеріальні потреби, однак, як вони вважали, в їх колі спілкування і при їх становищі

в суспільстві це було необхідно. Але при з'ясуванні цих обставин слід мати на увазі, що поступово така потреба може стати домінуючою і стане способом життя.

Отже, винними повністю заперечується наявність у них будь-яких більш-менш істотних анти-суспільних потреб і наголошується, що їх потреби такі, як і в більшості людей, – забезпечити матеріально себе, свою родину, зайняти міцне становище в суспільстві, налагодити бізнес тощо. Як неодноразово зазначалось у кримінологічній літературі, самі по собі потреби можуть і не бути соціально не схвалюваними, однак антисуспільними їх роблять саме способи, що обираються для досягнення цих потреб. Ідеться саме про те, наскільки міцно людину захоплюють ці потреби і які саме морально-психологічні якості активізуються для їх задоволення.

Якщо потреба в чому-небудь досить сильна, вона об'єктивізується в конкретному інтересі, значення якого знаходить свій прояв в її осмисленні людиною, що визнається нею як істотна, особисто значима потреба, яку належить задовольнити. Інтерес, на думку А.І. Алексєєва, – це безпосередня суб'єктивна причина конкретного вчинку чи певної лінії поведінки [8, с.121]. Категорія «інтерес» у психології зазвичай визначається як активна спрямо-

ваність людини на той чи інший предмет, сферу життя або вид діяльності, що викликають позитивні емоції, оскільки мають вагоме значення в досягненні людиною намічених цілей [7, с.141]. Це означає, що інтерес особистості у психології вчинення умисного злочину виступає як спонукання, що має правовий і моральний зміст.

Цікаво, що тільки кожен 4-й серед опитаних, які вчинили ухилення від сплати податків, пояснив, що так чи інакше його інтерес був поєднаний із задоволенням матеріальних потреб – своїх або третіх осіб, тобто мав матеріальну природу. Так, 13,9% винних відзначили, що їх матеріальний інтерес полягав у тому, щоб досягти певного блага для розвитку свого підприємства й поліпшення матеріального становища працівників останнього. У спеціальній літературі цей прояв такого інтересу одержав найменування «службова користь», що включає поруч з мотивацією збагачення для себе (власна користь) також мотивацію «груповою користь», «хибне усвідомлювання інтересів свого підприємства». Матеріальний інтерес 2,6% осіб, які ухилилися від сплати податків, виявлявся в, так би мовити, полегшенні непомірно високого податкового тягаря, 2,6% відмітили, що їх інтерес було викликано необхідністю значних витрат на ведін-

ня бізнесу і лише 4,9% відзначили, що їх інтерес був цілком пов'язаний з дійсно тяжким особистим матеріальним становищем. Як бачимо, переважна більшість винних заперечувала будь-який матеріальний інтерес, пов'язаний з ухиленням від сплати податків, пояснюючи свою поведінку помилками й неточностями в податковому законодавстві, ненавмисними вадами обліку, незнанням закону тощо, перекладаючи свою вину на податковий орган (76,0%). У перебігу вивчення й аналізу матеріалів кримінальних справ було сформульовано висновки, що намір особи, яка вчинила ухилення від сплати податків, завжди поєднано з наявним у неї матеріальним інтересом незалежно від мотивації нею вчинку, але він має різні відтінки залежно від того, на користь якого адресата він об'єктивується.

Соціально-психологічний механізм індивідуальної поведінки надзвичайно складний. Тому судити про світогляд людини, її моральні принципи можна лише з огляду на всю сукупність життєвих проявів її морально-психологічних якостей. У зв'язку із цим вважаємо, що потребує уваги достеменно вивчення цих властивостей осіб, які ухилилися від сплати податків. Ці якості і властивості певним чином стимулюють усвідомлення, розвиток і шляхи втілення в життя потреб та

інтересів людини, отже, своїм змістом становлять суб'єктивну причину злочинної поведінки людини.

Як показало дослідження, винні є досить інтелектуально розвиненими особистостями, мають високий освітній ценз, широкий обсяг знань, як правило, характеризуються розмаїттям інтересів і життєвим досвідом порівняно, наприклад, зі злочинцями загальнокримінальної спрямованості. У цілому вони не мають будь-яких серйозних деформацій щодо нормативної сфери свідомості й поведінки. Однак щодо сфери бізнесу багато хто з винних (56,0%) переконані, що поняття «совість», «справедливість», «добро», у бізнесі є неприйнятними.

Якщо вести мову про правосвідомість, правові погляди таких осіб, то слід підкреслити, що ними хоча й визнається необхідність існування закону, проте одночасно висловлюється застереження про якість і реальну здійсненність тих нормативних приписів, що стосуються в першу чергу сфери вчинення злочину. Дослідження показало, що для психології правосвідомості цієї категорії винних притаманна відсутність глибоких переживань, пов'язаних з фактом порушення ними закону, зокрема, з учиненням ухилення від сплати податків. У той же час можливість учинення інших корисливих зло-

чинів – крадіжок, грабежів, розбоїв тощо – заперечується ними як в докорінно неприйнятна. Більше того, 14% цих осіб переконані, що з моральної точки зору ухилення від сплати податків взагалі не слід вважати злочином.

Воля й вольові властивості тісно пов'язані зі свідомістю і світоглядом особистості, з її моральною сутністю, від чого залежить не тільки соціальна значимість вольових якостей (спрямованість волі на досягнення суспільно корисних чи на суспільно шкідливих цілей), а й природа останніх [12, с.37]. За вольовими критеріями вдалось вирізнити декілька умовних груп досліджуваних. Перша – особи із сильною волею, які зазвичай виступають ініціаторами й організаторами розглядуваного злочину і які вчиняють задумане навіть за несприятливих, не вигідних для них обставин. При цьому їх характеризує високий ступінь рішучості вчинити ухилення від сплати податків. Друга група представлена тими, у кого вольові риси виявляються вибірково: вони, як правило, не зважаються на вчинення злочину поодиночі, але охоче діють при організуючій ролі іншої особи. Третя – це люди зі слабкою волею, які втягуються у вчинення злочинів під впливом умовлянь, погроз, шантажу інших осіб, але активної ролі не відіграють. Треба підкреслити в цілому знач-

ну поширеність серед винних таких вольових якостей, як рішучість, незалежність, самостійність поведінки, упертість, наполегливість у досягненні своєї мети та ін. Результати дослідження показали: поширеність такої ознаки, як рішучість, відзначалася, приблизно, у 30% винних; наполегливість найбільш яскраво була виражена у 40%; упертість – у 15%; самостійність і незалежність поведінки – також у 15%. При цьому будь-яких істотних дефектів волі, які вплинули б на вибір соціальних ролей і рольову поведінку в цілому, не виявлено.

Важливими для морально-психологічного портрету досліджуваних винних є дані щодо специфічності їх характеру. У правових джерелах відзначається, що особливості морального вигляду злочинця знаходять свій прояв найчастіше, у більшій порівняно з особами, які не вчиняли такого злочину, наявності негативних рис і в нерозвиненості важливих позитивних якостей особистості [6, с.36]. Аналіз судових справ показав, що така позиція стосовно винних, які вчинили ухилення від сплати податків, є не зовсім правильною. Навпаки, у морально-психологічному портреті розглядуваних нами осіб слід особливо виокремити позитивні риси, невластиві злочинцям загальнокримінальної спрямованості, як-то: працьовитість, сумлінність,

наполегливість, соціальна активність, сумлінне ставлення до виховання дітей та ін. У неробочий час поведінка майже всіх індивідів цієї категорії характеризується позитивно, і лише щодо 0,7% осіб зустрічалися окремі прояви антисуспільної поведінки. Здавалося б, за морально-психологічним портретом винний в ухиленні від сплати податків нічим не відрізняється від законослухняного громадянина. І тільки поглиблений аналіз особистості дозволяє виявити головну його відмінність – домінуючу психологію користолюбства.

Індивідуальна злочинна поведінка людини є наслідком несприятливого впливу на неї негативного мікросередовища, в якому вона живе, діє й формується як особистість. Саме стійкі антисуспільні погляди, звички й навички останньої, або, як їх іменують, «дефекти психології індивідуума», «деформована правосвідомість» [11, с.13], безпосередньо призводять до вчинення злочину. Вони, у свою чергу, виникають і зміцнюються в результаті впливу на свідомість індивіда негативних соціальних явищ і процесів [15, с.67]. На моральне формування людини як особистості впливають різні типи (види) соціального мікросередовища, компонентами якого можна назвати навколишню духовну атмосферу, предмети виробничого,

побутового, естетичного призначення. Соціальне середовище – це не що інше, як економічні, побутові та інші умови життя людини. Це – сфера її соціального буття, повсякденного спілкування з навколишнім світом [1, с.31]. З огляду на зміст її діяльності в соціології традиційно вирізняють наступні типи мікросередовища: виробничо-трудове, сімейно-побутове, навчально-виховне, суспільно-політичне, культурно-освітнє, військове, спортивне, релігійне.

Головне місце у формуванні антисуспільних властивостей, поглядів, потреб винних, які вчинили ухилення від сплати податків, посідають родина і трудовий колектив. Обставини, що впливають на несприятливе моральне формування особистості в родині, справедливо поділяють на об'єктивні й суб'єктивні [2, с. 38]. До перших відносять неповноту родини, матеріальні ускладнення, хворобу кого-небудь із членів родини тощо, до других – належать несприятлива моральна обстановка, що складається між її членами сім'ї, педагогічно неправильні чи неприйнятні методи виховання дітей. Нами встановлено, що така об'єктивна обставина, як неповнота батьківської родини, опосередковано впливає на формування антисуспільної спрямованості розглядуваної категорії осіб, тобто сприяє

розвитку почуття хиткості матеріального становища, чим стимулює прагнення, так би мовити, вибитися в люди, надолужити упущене в матеріальному плані. Порівнюючи детермінуючий вплив батьківської родини і власної сім'ї на формування злочинної поведінки, ми схиляємось до висновку, що основні причини моральної деформації винних криються у власній родині. Хоча стосунки в останній такі винні частіше й характеризують позитивно, однак нерідко наголошують на матеріальних проблемах, задовольнити які законним шляхом було просто неможливо.

Отже, мікросередовище власної родини спроможне бути тією ланкою, що усуває бар'єри між дозволеним і недозволеним, переоцінює моральні і правові принципи. Специфічним каналом впливу, що спотворює морально-психологічні установки особистості, виступає також виробничо-трудова сфера. Як підкреслює Н.Ф. Кузнєцова, криміногенну дію справляють зловживання посадовців адміністрації підприємств і навчальних закладів, безгосподарність, протекціонізм, нечесність, брутальність. Подібне становище підсилюється демонстрацією неповаги до закону, фактичним ухиленням від відповідальності злочинців у силу їх зв'язків, статусу, корупції [9, с. 124]. Відбувається дезорієнтація гро-

мадської думки й думки окремого індивіда щодо можливого незначного відступу від вимог законів і моральних принципів. Поглибленню особистісних деформацій як детермінант криміногенної мотивації сприяють і недоліки соціального контролю. Як правило, члени трудового колективу, в якому працювали винні в ухиленні від сплати податків, по-благливу ставилися до таких злочинів з огляду на користь, так би мовити, для загальної справи.

Як висновок зазначимо: хоча сучасний податковий злочинець

не демонструє так званих класичних антисуспільних стигматів, мотивація його злочинної поведінки має яскраво виражений індивідуалістично-корисливий характер і виявляється передусім у користолюбстві, честолюбстві, груповій користі. Сподіваємося, що отримані нами результати дослідження будуть цікавими для практичних працівників органів прокуратури, досудового слідства, суддів, і послужать певним орієнтиром при вивченні особи податкового злочинця в конкретних справах.

- Список літератури:* 1. Антонян Ю. М. Взаимодействие личности преступника и социальной среды // Вопр. борьбы с преступностью. – Вып. 30. – М.: Юрид. лит., 1979. – С. 27-38. 2. Антонян Ю. М. Социальная среда и формирование личности преступника (неблагоприятные влияния на личность в микросреде): Учеб. пособ. – М.: Акад. МВД СССР, 1975. – 159 с. 3. Зелинский А. Ф. Криминальная психология: Науч.-практ. изд. – К.: Юринком Интер, 1999. – 240 с. 4. Зелінський А. Ф., Коржанський М. Й. Корислива злочинна діяльність. – К.: Генеза, 1998. – 144 с. 5. Злочинність у сфері економіки: проблеми прогнозування, планування та координації заходів протидії / За ред. О. Г. Кальмана. – Х.: Вид-во ТОВ «Новасофт», 2005. – 255 с. 6. Игошев К. Е. Типология личности преступника и мотивация преступного поведения. Горький: ВШМ МВД СССР, 1974. – 168 с. 7. Ковалев А. Г. Психология личности. – М.: Просвещение, 1970. – 190 с. 8. Криминология и профилактика преступлений / Под ред. А. И. Алексеева. – М.: ВШМ МВД СССР, 1989. – 432 с. 9. Криминология: Учебник / Под ред. Н. Ф. Кузнецовой, Г. М. Миньковского. – М.: Изд-во МГУ, 1994. – 415 с. 10. Кудрявцев В. Н. Генезис преступления. Опыт криминологического моделирования: Учеб. пособ. – М.: Изд. гр. «Форум-Инфра-М», 1998. – 216 с. 11. Кузнецова Н. Ф. Проблемы криминологической детерминации. – М.: Изд-во МГУ, 1984. – 208 с. 12. Личность преступника / Под ред. Н. Н. Кондрашкова, В. Н. Кудрявцева, Н. С. Лекиной. – М.: Юрид. лит., 1971. – 356 с. 13. Пивоваров В. В. Фактори існування і відтворення фінансової злочинності // Право України. – 2003. – №3. – С. 65-70. 14. Полович В. М. Економіко-криминологічна теорія детінізації економіки. – Ірпінь: Акад. держ. подат. служби України, 2001. – 524 с. 15. Предупреждение хищений государственного и общественного имущества / Под ред. И. Н. Данышина. – Харьков: Выщ. шк., 1988. – 180 с.

Надійшла до редакції 27.12.2007 р.